

УДК 321:001

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.41>

АНТРОПОЛОГІЧНО-АКСІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСНОВНИХ ТИПІВ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті визначено та осмислено антропологічно-ціннісні компоненти демократичного, авторитарного та тоталітарного політичного режиму. В цьому контексті обґрунтовано, що адекватно відобразити та пояснити суть тих суспільно-політичних, економічних і психологічних явищ, сукупність та взаємодія яких у політичному просторі тієї або іншої країни формує її політичний режим, дає змогу соціологічна традиція осмислення категорії «політичний режим».

На підставі розгляду антропологічно-аксіологічних вимірів основних типів політичних режимів крізь призму процесу політичної соціалізації людини обґрунтовано, що особливості функціонування демократичного режиму закладають можливості для зворотного впливу людини на політичну систему. Тобто, критично мисляча людина на основі усвідомлення своїх інтересів та самоусвідомлення себе як політичного актора здатна впливати та змінювати (вдосконалювати) параметри функціонування як цілої політичної системи, так і окремих її елементів. Натомість за тоталітарного режиму система повністю поглинає людину, підпорядковує її своїй логіці, яка задана існуючою ідеологією. Людина повністю підпорядкована та віддана системі (партії та вождю), позбавлена історичної пам'яті (традицій) та «непотрібних» моральних обмежень, які «заважають» будувати «світле» майбутнє, визначене існуючими ідеологічними канонами.

Визначено, що авторитарний режим посідає проміжне місце між демократією та тоталітаризмом, а отже, залежно від його різновидів може тяжіти до одного чи іншого типу політичної соціалізації (демократичної чи тоталітарної). Обґрунтовано, що найкращий результат політичної соціалізації з погляду логіки функціонування авторитарного режиму – це запобігання конкуренції, тобто «виховання» абсолютно аполітичних підданих.

Ключові слова: політичний режим, функціонування політичних режимів, демократія, авторитаризм, тоталітаризм, людина, політичні цінності, політична соціалізація, політична культура.

Політичний режим як явище та наукова категорія є предметом постійної уваги закордонних і вітчизняних дослідників. Попри наявність великої теоретичної бази, інтерпретація цього поняття наразі не має однозначного рішення. Сьогодні в політичній науці склалося принаймні дві традиції в осмисленні політичних режимів. Одна з них пов'язана з політико-правовим або інституціональним підходом, інша – з соціологічним. В першому випадку акцент робиться на формально-юридичних, процедурних характеристиках, правилах і нормах здійснення влади державними інститутами, в другому – на соціальних основах влади та джерелах її походження, спираючись на аналіз широкого спектра факторів – від положення особистості в суспільстві до характеру заходів і засобів, які використовують державні інститути та якими визначається якість політичного життя суспільства. Причому цей напрям приділяє першочергову увагу осмисленню тих зв'язків між суспільством та державою, які склалися реально і необов'язково відповідно до визначених конституцією

та іншими правовими актами норм політичної поведінки. У цьому випадку режим розглядається не тільки як «форма» (чи то правління або державного устрою) і навіть не стільки як структура влади з притаманними їй методами реалізації політичної волі, а й у значно ширшому значенні – як баланс, відповідність, які наявні у взаємовідношеннях соціального та політичного. Об'єктом аналізу тут є не тільки органи держави або інші формальні політичні інститути, а й ті, часом не наділені офіційним статусом, угруповання, які реально впливають на реалізацію влади. Дуже важливо, що в рамках цього підходу в поле уваги дослідника потрапляє низка інших факторів, які справляють суттєвий вплив на якість політичного життя: історичні особливості країни, рівень її економічного розвитку, співвідношення соціально-політичних сил у суспільстві, міжнародна обстановка тощо. Сукупністю зазначених обставин і визначається характер політичного життя, способів та засобів реалізації влади [6].

З огляду на це, на наш погляд, можна стверджувати, що саме соціологічна традиція осмислення категорії «політичний режим» дає змогу адекватно відобразити та пояснити суть тих суспільно-політичних, економічних і психологічних явищ, сукупність та взаємодія яких у політичному просторі тієї або іншої країни формує її політичний режим. Перевага цього підходу полягає у тому, що він, відшукуючи корені влади у суспільстві, тобто її соціальні основи, звертаючись до проблем взаємодії держава-людина і у ширшому сенсі – держава-громадянське суспільство, а також враховуючи ті фактори, які не завжди безпосередньо пов'язані з функціонуванням політичної системи (історичні, економічні, соціальні, міжнародні тощо), дає змогу найбільш повно та багатоаспектно відобразити антропологічно-аксіологічні виміри основних типів політичних режимів.

У цьому контексті зауважимо, що поряд із великою кількістю запропонованих визначень політичного режиму в сучасній літературі натрапляємо також на найрізноманітніші варіанти їхньої класифікації. Наголосимо, що класифікувати політичні режими у такий спосіб, який би задовольнив усе наукове співтовариство – надзвичайно складне завдання. Тому ми використовуватимемо найбільш загальну, універсальну, а отже, очевидно, найменш контроверсійну класифікацію – поділ політичних режимів на демократичні, авторитарні та тоталітарні.

Тож з'ясуємо основні принципи функціонування зазначених політичних режимів, зокрема з точки зору їхньої антропологічно-ціннісної компоненти.

Розглянемо спочатку демократичний політичний режим. Одне з перших питань, яке виникає під час характеристики сучасних політичних систем – чи є вони демократичними? Відповідь на нього становить суть багатьох суперечок на тему, що треба розуміти під демократією в контексті її багатовікової історії. Як зауважує К. фон Бейме, сьогодні існує тенденція до щораз більшого ототожнення поняття демократії з тим всім, що є добрим, прекрасним і правдивим у суспільстві. Кожне з інших ключових понять, які використовують у моделях порядку чи моделях конфлікту, схвалюються одними партіями чи науковими школами, а піддаються критиці іншими, і тільки до «демократії» охоче звертаються всі, включно з профашистськими групами, які називають себе «національними демократами» [8, с. 205]. Така ситуація, на думку Ф. Шміттера та Т. Карл, призвела до того, що від певного часу слово «демократія» в сфері політики трактують як фальшиву монету [11, с. 28]. Попри, а можливо саме внаслідок багатьох непорозумінь та контроверсій, пов'язаних з цим поняттям, демократія – її розуміння, обумовлення та варіанти – привертає велику увагу дослідників політики, серед яких також не існує єдиного підходу до визначення цього феномену.

У сучасному світі маємо справу з конфронтацією та суперництвом між різними, іноді дуже далекими від себе, а навіть навзаєм суперечливими, теоретичними концепціями

демократії. Значною мірою така ситуація виникає з того факту, що поняття демократії має багатоаспектний і нечіткий характер. Одні акцентують увагу на описовому вимірі цього поняття, інші наголошують на тому, що термін «демократія» виконує не тільки описову, а й нормативну функцію. На наш погляд, треба погодитись із твердженням Дж. Сарторі, що демократія вимагає як описової, так і нормативної дефініції, оскільки попри те, що ми можемо точно, дослівно перекласти значення виразу демократія (влада народу), це нам не допоможе в розумінні того, чим демократія є фактично. За словами дослідника, того, чим демократія є, не можна відокремити від того, чим вона повинна бути, оскільки демократія існує лише в такому ступені, в якому її створюють її ж ідеали та цінності. Отже, демократія завдячує існуванню своїм ідеалам. Саме тому ми потребуємо назви демократія, яка поряд зі своєю описовою неточністю водночас допомагає нам постійно мати перед очима ідеал – чим демократія повинна бути. Тож демократія вимагає як описової, так і нормативної дефініції, жодна з яких не може ні існувати без іншої, ні її замінити. У цьому контексті маємо пам'ятати, що, по-перше, демократичний ідеал не є визначенням демократичної дійсності і навпаки – реальна демократія не є, і не може бути, тотожна ідеальній; по-друге, демократію формують інтеракції між її ідеалами та дійсністю: тиск того, що повинно бути, і спротив того, що є. Виникає це з того, що демократія є винятково відкритою та піддатливою до напруги між фактами та цінностями [15, с. 21–22].

Попри різноманітність підходів до визначення демократії, їй притаманні певні загальні (універсальні) принципи, наявність яких у тій чи іншій політичній системі дає змогу віднести їх до демократичних. Одним із основних принципів функціонування демократичного політичного режиму, який був сформований у межах доктрини лібералізму, є індивідуальна свобода кожної людини (індивідуалізм). До речі, треба зауважити, що хоча лібералізм і демократія взаємозумовлені, але їх не можна повністю отожднювати. Як справедливо зауважує Н. Боббіо, під демократією розуміють форму влади, і з цієї точки зору вона є технологією легітимізації влади більшості. Лібералізм же окреслює межі влади [9, с. 5].

Отже, саме принцип індивідуальної свободи (індивідуалізму) є одним із базових принципів демократії. Саме він сприяв та сприяє усвідомленню відповідальності окремої людини за свої дії як перед собою, так і перед суспільством, утвердженню уявлення про рівність всіх людей в своєму природному праві на самореалізацію. Індивідуалізм розвивався поряд з іншими цінностями демократії: гуманізмом, ідеями самоцінності людини та її свободи, плюралізмом думок та переконань. Він стимулював їх, став їхнім підґрунтям. Саме за допомогою індивідуалізму в демократичній моделі політичної системи реалізуються такі її цінності, як право кожної людини на життя, свободу та приватну власність. Індивідуалізм становить основу піраміди цінностей демократичного режиму: людина–колектив–суспільство–держава. В епіцентрі розвитку тут перебувають інтереси людини. Індивідуальна свобода і свобода як така знаходить свій вияв у плюралізмі, який є гарантом можливості боротьби між різноманітними групами влади, вирішення конфліктів, що виникають між ними, досягнення рівноваги та компромісу.

Безпосередньо з принципом індивідуальної свободи пов'язаний ще один стрижневий принцип функціонування демократичного режиму – гарантування та дотримання прав людини. Їхнє забезпечення та реалізація повною мірою відбувається лише у правовій державі. Саме тут кожна людина може розраховувати на передбачуваність, послідовність та надійність рішень, що ухвалюються, знає свої права та обов'язки, чітко визначені законом. Ці цінності знаходять своє відображення в праві, яке покликане зміцнити основи громадянського суспільства. Політична влада, якою наділена держава, покликана реалізовувати

право. За такого розуміння сила держави, на якій вона ґрунтується, законна лише в тому разі, якщо вона використовується в суворій відповідності до права, якщо вона повністю служить йому. Суспільство також має бути позбавлене від незаконних арештів, особливо за політичними мотивами, а суд має бути незалежним. Це також є цінністю демократичної моделі політичної системи. Право, по суті, є визначена законом свобода. Право значною мірою покликане дисциплінувати людину. Тож не випадково в класичному лібералізмі праву надається роль визначення меж свободи.

Наступним визначальним принципом функціонування демократичного режиму є принцип рівності, який знаходить свій вияв у наділенні абсолютно всіх громадян однаковими правами та обов'язками. У політичній сфері цей принцип реалізується передусім засобом дотримання центральної виборчої вимоги «одна людина – один голос». Він також не може бути реалізований без абсолютної рівності всіх громадян перед законом, без свободи слова та преси, а також доступу до інформації, що стосується громадських справ [1].

Виокремивши базові принципи функціонування демократичного режиму, звернемося до визначення типу політичної культури, що домінує у його рамках. Зокрема, за словами Є. Вятра, демократична політична культура характеризується толерантним ставленням її носіїв до різних політичних поглядів та переконань, визнанням опозиції. Найважливішою політичною цінністю є громадянські права та свободи. Оскільки в демократичних суспільствах громадяни вільні у виборі – брати чи не брати участь в політиці, то реальна політична активність є середньою. Причому більшість членів суспільства внутрішньо готові до політичної участі [16, с. 335].

Отже, можемо констатувати, що основними принципами функціонування демократичного політичного режиму є: принцип індивідуальної свободи людини, плюралізму, рівності, законності та гарантування дотримання прав людини. Реалізація цих принципів на практиці є можливою лише за умов побудови правової держави та громадянського суспільства. Крім того, принцип плюралізму, притаманний для демократичного режиму передбачає існування плюралізму центрів влади. Це, своєю чергою, детермінує відповідну технологію ухвалення взаємоприйнятних рішень, що ґрунтується на діалозі, відкритості, терпимості, критичному дослідженні та компромісі. Однак діалог та терпимість повинні вкладатись в межі демократичної віри, що означає визнання фундаментальних цінностей гуманізму, індивідуальної свободи, самоцінності людини та політичної рівності всіх громадян. Толерантність щодо елементів, які відкидають фундаментальні цінності демократії та її право на існування, не може бути прийнятною, оскільки є загрозою для самої демократії.

Очевидно, що за таких умов процес формування політичної культури характеризується не тільки прийняттям індивідом існуючого політичного порядку та влади, а й шанобливим ставленням до держави, політичної системи загалом. Тут особистість є свідомим та добровільним учасником політичного життя, активним суб'єктом політики. У межах політичного режиму можна спостерігати гармонію між владою та людиною, передбачається обопільне відповідальне виконання правил, норм та обов'язків – особи перед владою та влади перед особою. У цьому контексті можемо говорити про так званий гармонійний тип політичної соціалізації, який є можливим лише за умов існування соціальної однорідності, громадянського суспільства та правової держави. Це ідеальний тип політичної соціалізації, оскільки забезпечує безконфліктний розвиток політичної системи та людини як суб'єкта політики. Зауважимо, що такий тип політичної соціалізації переважає в англосаксонських державах та відображає нормальну, з точки зору психології, взаємодію людини та інститутів влади, раціональне та шанобливе ставлення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення ним своїх громадянських обов'язків. Діалог людини та влади, якість якого є принциповою з погляду

формування того чи іншого типу політичного режиму, відбувається у культурно однорідному середовищі, в умовах сформованих та зрілих демократичних традицій, коли і влада, і індивід є прихильними до спільних, загальноприйнятих ідеалів, норм та цінностей, що і дає новим поколінням безболісно входити до політичного життя.

Значимо, що для ліберально-демократичних країн Західної Європи притаманний ще один варіант входження (включення) людини до політичної системи – так званий плюралістичний тип політичної соціалізації. В його основі лежить толерантне ставлення до цінностей та переконань інших людей, норми політичної поведінки яких визнаються рівноправними. У рамках цього типу політичної соціалізації особистість розглядається як суверен, рівноправний та незалежний громадянин. Основна умова функціонування цього типу політичної соціалізації – захищеність прав та свобод людини, а також загальна відповідальність громадян перед законом. Плюралістичний тип політичної соціалізації призводить до формування такої особистості, яка визнає правомочність інших орієнтуватись на прийнятні саме для них ідеї та свободи, зберігати здатність змінювати свої політичні уподобання та засвоювати нові ціннісні орієнтири. На початковому етапі політична соціалізація здійснюється в рамках цінностей та ідеалів конкретної етнічної, культурної групи, однак водночас культурне, релігійне, етнічне та інше багатоманіття не заважає представникам різних груп розуміти, досягати консенсусу щодо основних політичних цінностей, що випливають із установок ліберальної цивілізації [14].

Тепер перейдемо до визначення антропологічно-ціннісної компоненти тих політичних режимах, які є протилежністю, антиподом демократії. Для цього спочатку визначимо, які саме режими є антиподом демократії та встановимо їхні основні характеристики. Здавалося б, що у цьому немає нічого складного – головне визначити ознаки демократичного режиму, а будь-який політичний режим, який не відповідає їм, вважатиметься його антиподом. Однак такий підхід був би надто простим, однозначним і помилковим розв'язанням досить складної проблеми – що є протилежністю демократії. Логічніше було б назвати той політичний режим, який не відповідає індикаторам демократичного режиму, недемократичним. Однак, на думку А. Антошевського, це поняття не є чітким, оскільки зазвичай ототожнюється з недемократичними формами та методами реалізації політичної влади, що небагато пояснює, не говорячи навіть про те, що це є тавтологією [7, с. 94].

Справу ускладнює й те, що в літературі натрапляємо на різноманітні назви для окреслення цього типу режиму. За словами Дж. Сарторі, коли ми ставимо питання, чим, або яка є «добра протилежність» демократії, то маємо великий вибір відповідей: тиранія, деспотизм, автократія, абсолютизм, диктатура, авторитаризм і тоталітаризм. Сам він надає перевагу поняттю «автократія», яке, на його думку, є безперечно правильною (в семантичному плані) протилежністю демократії. Це поняття містить у собі елемент привласнення влади (як протилежність її передачі в процесі конкурентних виборів), а також її трактування як невід'ємної власності [15, с. 256–258]. Водночас дослідник не заперечує того, що й авторитаризм є протилежністю демократії (він зауважує, що це не досить вдалий варіант такої протилежності). За його словами, наскільки авторитаризм можна з певністю дефініювати як протилежність демократії, настільки треба уникати трактування цього поняття як її заперечення. Авторитаризм він визначає як політичну систему, що залишає мало (або взагалі не залишає) місця для свободи, яка найкраще підкреслює це поняття. Це виникає з того факту, що саме в контексті авторитету та свободи можна найкраще визначити «авторитаризм» як протилежність демократії [15, с. 238]. Отже, прийняття поняття «автократія» як повної та беззаперечної симетрії в дихотомії чи альтернативи демократії не змінює того факту, що їй також протиставляють авторитаризм і тоталітаризм.

Найчастіше саме тоталітарний політичний режим розглядають як пряму протилежність демократії. На думку Х. Арендт, основними ознаками, які відрізняють тоталітаризм від інших типів політичних режимів, у тім числі від інших форм політичного придушення – деспотизму, тиранії чи диктатури – це наявність загальнообов'язкової (тотальної) офіційної ідеології та терор, як основний інструмент (засіб) втілення у життя догм цієї ідеології. Отже, тоталітарний режим характеризується передусім всеосяжним контролем з боку влади над суспільством і людиною, підпорядкуванням усієї суспільної системи колективним цілям та офіційній ідеології, а застосування масового терору зумовлює формування у суспільстві атмосфери загального страху [2, с. 513].

Тож базовим принципом функціонування тоталітарного режиму є примат загального над індивідуальним, колективного над особистим, усіх над одним. На протигагу демократичному індивідуалізму, тоталітарна система проголошує цінністю колективізм, або, використовуючи термінологію К. Поппера, холізм [3, с. 118–119]. Людина тут вже не є цінністю, а такою проголошується колектив, суспільство загалом. Людина має служити інтересам цілого. Холізм (колективізм) продукує ще один істотний принцип функціонування тоталітарного режиму – орієнтацію на суцільність, тотальну єдність всіх без виключення сфер життя суспільства. Саме тому тоталітаризм ґрунтується на знищенні всіх природних коренів, які пов'язують окрему людину з громадськими організаціями, всіх опор, які служать для людини своєрідними референтними групами, як, наприклад, нація, сусідська родинна громада, церква, реальні, а не офіційні організації, спілки, асоціації, стани, класи тощо, на максимальній уніфікації всіх зв'язків людини, стосунків та виставлені на загальний огляд найнедоторканіших аспектів приватного життя. Єдиною опорою для окремої людини залишається держава. В результаті кожний окремий індивід залишається сам на сам з величезним та всесильним апаратом примусу. Держава тотально домінує над суспільством і проголошується однією з найвищих цінностей. Вона поглинає суспільство й індивіда, спостерігається повне відчуження громадян від індивідуальної духовної сфери в результаті її одержавлення. Зникає розподіл між державою та громадянським суспільством. Зникає та грань між політичною і неполітичною сферами життя, яка є цінністю для демократії, викорінюється будь-яка форма несанкціонованої життєдіяльності. Як справедливо зауважує Х. Арендт, тоталітаризм повністю знищує приватне життя [2, с. 529]. Отже, піраміда цінностей тоталітарного режиму має такий вигляд: держава–суспільство–колектив–людина.

Цілком зрозуміло, що у рамках тоталітарного режиму законом карається інакомислення та забороняється будь-яка меншість. Установлюється диктатура однієї масової партії, яка зливається з державою. На наш погляд, можна стверджувати, що ще одним базовим принципом функціонування тоталітарного режиму є монізм (протилежність плюралізму). За таких умов очевидним є факт, що така категорія як свобода не є цінністю для тоталітаризму. Звичайно, рівність та свобода можуть бути проголошені тоталітарною системою вищими цінностями, а члени цієї системи навіть можуть бути формально наділені ними, але тільки формально. Адже якщо й дозволяється існування певних суспільно-політичних організацій та рухів, то вони тотально регламентуються державою у своїй діяльності. Не треба забувати про те, що навіть формальною свободою та рівністю в цій системі наділені представники пануючого класу або нації. Тобто свобода та рівність не для всіх, а тільки для обраних. Тож якщо і можна говорити про цінності свободи та рівності в рамках тоталітарного режиму, то там вони наявні лише у спотвореному, мутаційному вигляді.

Наомість партія-держава за тоталітаризму намагається встановити тотальний контроль над усім суспільством, що досягається, зокрема, за допомогою насильства та терору,

під загрозою застосування якого постійно перебувають абсолютно усі громадяни. Крім насильницьких методів, досягнення такого контролю забезпечується також завдяки так званій індоктринації, тобто поширенню ідеологічних догматів на все суспільство, підпорядкування ним усіх сфер життя людини (як приватної, так і публічної). У такий спосіб тоталітарна ідеологія перетворюється на квазірелігію, яка заперечує минуле та сучасне в ім'я майбутнього. Ця система постулює необхідність і здійсненність тотального перевлаштування суспільства, скасування всіх (або більшості) колишніх цінностей і заміну їх новими. Тож антропологічний компонент тоталітаризму полягає у прагненні до повної переробки та трансформації людини відповідно до своїх ідеологічних установок. Тоталітарна система веде боротьбу за створення «нової людини», інтереси і свободи якої підкорені інтересам держави-партії на чолі з вождем.

Приклади комунізму, фашизму, націонал-соціалізму та деяких сучасних тоталітарних систем показують, що така «нова людина» була створена, а разом з нею – відповідний тип політичної культури. На думку Є. Вятра, тоталітарна політична культура характеризується ідеологічною заангажованістю політичної свідомості та поведінки членів суспільства, оскільки в тоталітарних системах має право на існування тільки одна, офіційна ідеологія, яка повинна визнаватися усіма. Тоталітарній культурі притаманні культ вождя, міфологізація свідомості, активно-підданське ставлення до влади. Тоталітарна влада вимагає від членів суспільства не тільки свого визнання як законної, а й постійного виявлення активності з її підтримки. Причому аполітичність розцінюється як вияв нелояльності до режиму. У тоталітарній системі діє принцип: «хто не з нами, той проти нас». Політична активність в умовах тоталітаризму часто має примусовий характер, оскільки її спонукальним мотивом є страх. У результаті перемагає конформізм, народ перетворюється на масу, населення набуває ознак натовпу [16, с. 276].

Отже, основними принципами функціонування тоталітарного режиму є: примат загального над індивідуальним (держави-партії та колективу над людиною), наявність офіційної, загальнообов'язкової ідеології, яка, набуваючи фактично квазірелігійного значення, пронизує усі сфери буття людини, розчиняє її у собі засобом повного підпорядкування особи своїм догмам та чіткої регламентації її поведінки. За таких умов у суспільно-політичній сфері присутній ідеологічний та партійний монізм, що заперечує будь-який сумнів у істинності сформульованих партією та її вождями ідеологічних догм, а отже, попереджує та знищує за допомогою примусу та терору будь-яке «відхилення» від магістрального курсу до «світлого» майбутнього. Тож за довершеного тоталітарного правління всі люди стають Однією Людиною [2, с. 520].

Очевидно, що для закритого, тоталітарного типу суспільства характерною є установка на негативне ставлення людини до будь-яких інших політичних систем та організацій, крім тих, з якими вона себе ідентифікує. За таких обставин політична соціалізація тут є можливою на цінностях та нормах лише тієї групи, до якої належить людина (нації, класу, релігійної громади тощо). Основним орієнтиром для особи, яка включена до процесу політичної соціалізації, є догми, що викладені у загальнообов'язковій офіційній ідеології. Отже, така модель політичної соціалізації, яку ми умовно можемо назвати тоталітарною, передбачає включення до політики нових поколінь лише на основі цінностей певного класу, нації, релігії або політичної ідеології. На наш погляд, достатньо влучну характеристику особливостям політичної соціалізації у рамках тоталітарного режиму дала Х. Арендт. За її словами, для керування поведінкою своїх підданих тоталітарному режиму потрібно однаково добре підготувати кожного з них і на роль ката, і на роль жертви. Саме тому метою тоталітарного виховання завжди було не прищеплювання переконань,

а позбавлення здатності набувати їх взагалі. У результаті такої двобічної підготовки, яку здійснює ідеологія, ідеальним підвладним для тоталітарного режиму стає не переконаний нацист або переконаний комуніст, а людина для якої більше не існує різниці між фактом і фікцією (тобто реальності досвіду), і між істиною і неправдою (тобто норм мислення) [2, с. 521–527].

Ще одним антиподом демократії є авторитарний політичний режим. На нашу думку, треба погодитись з тим, що хоча поняття авторитаризму дуже наближене до таких термінів, як тиранія, деспотизм, автократія, абсолютизм, диктатура, проте воно має дещо відмінні конотації, які виникають з його іншого походження та характеру застосування. За словами дослідника авторитарних режимів А. Перлмуттера, у випадку авторитаризму акцент робиться скоріше на сутності влади та способах її реалізації, тоді як у випадку автократії та тиранії – на сутності правителя. На противагу до цих форм урядів, авторитаризм має виявлятися передусім у сучасній епосі [10, с. 36].

Тож, не відкидаючи можливості аналітичного виокремлення автократії як «найкращої протилежності» демократії, ми зупинимось на дихотомії демократія – авторитаризм, де авторитаризм є сучасною формою автократії. Водночас треба погодитись з тим, що авторитаризм не є запереченням демократії, яким є тоталітаризм. Це вимагає в контексті аналізу авторитаризму виокремлення тих критеріїв, які відрізняють його від тоталітаризму.

Зокрема, Х. Лінц у статті «Авторитарний режим: випадок Іспанії» (1970) на основі аналізу іспанського досвіду сформулював таку дефініцію авторитаризму, яка відрізняла цей режим від багатьох характерних ознак демократії та тоталітаризму: авторитарні режими – це політичні системи з обмеженим, невідповідальним перед суспільством політичним плюралізмом, без розробленої та провідної ідеології (але з характерною ментальністю), а також без інтенсивної та екстенсивної політичної мобілізації (за винятком окремих періодів свого розвитку). Це системи, в яких лідер або мала група здійснюють владу в межах формально нечітко визначених, але в дійсності цілком передбачуваних обмежень [12, с. 314]. Як бачимо, вчений вирізняє найсуттєвіші, на його думку, критерії, за допомогою яких можна ідентифікувати авторитарний режим. Тому його дефініція вважається найбільш придатною для емпіричних досліджень авторитаризму.

Попри існування різних підходів, в рамках яких увага акцентується на тих чи інших факторах, які сприяють виникненню авторитарних режимів, більшість дослідників погоджуються з тим, що авторитаризму притаманна принципова відмова від концепції демократичних та регулярних виборів. У результаті вища влада в державі опиняється в інших руках, а не у парламенту, що фактично означає домінацію виконавчої влади над законодавчою. Громадяни практично позбавлені інструментів нагляду та контролю над діяльністю державного апарату, оскільки всі призначення на державні посади відбуваються або за партійною належністю (якщо існує домінуюча або єдина партія подібна до тоталітарної монопартії), або за критерієм відданості авторитарному центру влади (переважно тоді, коли домінуючої партії або взагалі не існує, або належність до неї не приносить великої користі). Отже, свавілля авторитарного правителя або правлячої групи та відсутність будь-якого реального контролю над іншими державними органами є найхарактернішими принципами функціонування авторитарного режиму.

Крім того, авторитаризм характеризується тим, що політичні рішення дуже часто ухвалюються без правових підстав. Тобто, нормативні рішення приймають лише після індивідуальних рішень авторитарного керівництва, наділеного багатьма особистими привілеями, які дають їм змогу впливати на внутрішню та зовнішню політику. Це дає підстави говорити про правління, яке реалізується за допомогою наказів, системи санкцій

та застосування засобів безпосереднього або опосередкованого примусу. Для цього вони володіють розбудованим апаратом терору, який, щоправда, не є таким репресійним щодо своїх громадян, як у випадку тоталітарних режимів, але також виконує схожі функції, зокрема здійснює нагляд над всіма виявами суспільної активності, особливо тоді, коли вона може переродитись у формування «деструктивної» опозиції. Тут важливо зауважити, що до цього апарату входять не лише поліція, спецслужби та армія, але також судові органи, які повністю залежать від виконавчої влади на чолі з авторитарним правителем. Отож, внаслідок ігнорування принципу поділу влад вона опиняється в руках однієї людини або невеликої групи осіб, які розцінюють її як свою власність і найвищу цінність (відбувається її привласнення). Саме на це звертає увагу А. Перлмуттер, який визначив «сучасну авторитарну модель» як «централізовану політичну організацію з обмеженим доступом, яка складається та перебуває під владою олігархічної політичної еліти» [13, с. 236].

Загалом досить детально основні характеристики авторитарних режимів відобразив у своїй дефініції Дж. Меллой, за словами якого, в широкому значенні сучасні авторитарні режими визначають як заперечення позитивних характеристик процедурних обмежень, які існують у рамках конституційних демократичних режимів. Без правових, процедурних або демократичних обмежень авторитарні режими є командними системами, в яких урядова влада реалізується головню в довільних, а тому непередбачуваних стилях. Такі режими зазвичай зосереджуються на сильній виконавчій владі, реалізуючи її разом з картелем політиків, військових, бюрократів та іншою елітою (підприємницькою, робітничою тощо), які формулюють політичний курс держави та диктують його значно більшій частині суспільства [13, с. 237].

З антропологічної точки зору авторитарний режим не ставить собі за мету створити «нову людину», яка б активно підтримувала існуючий режим та вела активне політичне життя в його інтересах. Тому, на думку Є. Вятра, авторитарна політична культура характеризується аполітичністю. Хоча члени авторитарної системи можуть виявляти самостійну активність у різних сферах суспільного життя (економіці, культурі тощо), але це обходить політику. Аполітичність культивується режимом. Його цілком задовольняє пасивно-підданське ставлення до влади. Головне – щоб не заважали правити. У авторитарній системі діє принцип: «хто не проти нас, той з нами». Тож ті члени суспільства, яких задовольняє їхня аполітичність та свобода дій в інших сферах, визнають легітимність авторитарної системи [16, с. 253].

Отже, основними принципами функціонування авторитарного режиму є: концентрація державної влади в руках однієї особи або групи осіб, утримання якої (влади) здійснюється засобом повного контролю над політичною сферою. Це дає змогу авторитарному лідеру (лідерам) запобігати виникненню таких політичних сил, які б могли створювати конкуренцію та претендувати на здобуття влади. На відміну від тоталітаризму авторитарні режими не претендують на тотальний контроль над усіма сферами життя людини. Це, зокрема, виявляється у тому, що члени авторитарного суспільства мають свободу дій у питаннях сімейного життя, релігійній, економічній та навіть політичній сфері, якщо це не загрожує існуванню самої системи (принцип обмеженого плюралізму). Причому якщо тоталітарне суспільство наскрізь пронизане політичною владою, яка здійснює тотальний контроль над усім суспільством, то одним із основних принципів функціонування авторитарного режиму є аполітичність суспільства, а разом з ним і аполітичність людини, що призводить до формування відповідного типу політичної культури.

Процеси політичної соціалізації у рамках авторитарного типу політичного режиму можуть значно відрізнитись один від одного залежно від того, про який різновид

авторитаризму йдеться. Особливого значення в цьому контексті набуває ступінь наближеності того чи іншого різновиду авторитаризму до тоталітаризму чи демократії. Зокрема, у першому випадку політична соціалізація може набувати ознак, притаманних для закритих, тоталітарних суспільств, коли входження людини до політики, формування у неї політичних установок, уявлень про політичну систему та про своє місце у її рамках, набуття нею політичних знань відбувається на основі сповідання певної релігії або належності до певної етнічної групи чи племені. За таких умов можемо говорити про гегемоністську чи частково гегемоністську модель політичної соціалізації (гегемонія тут на відміну від тоталітарних режимів обмежується переважно політичною сферою), яка характеризується підданським типом взаємодії між владою та громадянином.

У разі якщо авторитарний режим допускає певний рівень свободи, у тім числі й у політичній сфері, тобто демонструє певні тенденції до розвитку у бік демократії, які згодом можуть призвести до лібералізації та демократизації цього режиму, то у його рамках можемо говорити про обмежено плюралістичну (за аналогією з принципом обмеженого плюралізму Х. Лінца) модель політичної соціалізації. Тут допускається набуття громадянами таких політичних навичок, які припускають певний рівень рівноправності між владою та громадянами. Однак межі та ступінь такої рівноправності чітко окреслюються та визначаються авторитарним центром влади (лідером або так званим батьком нації).

Для деяких типів авторитарних режимів характерний також конфліктний тип політичної соціалізації, який характеризується боротьбою між різноманітними політичними угрупованнями суспільства. З таких умов, щоб мати можливість виявити себе як суб'єкта політики, людина змушена доєднуватись до певної групи, класу, касті, клану. Цей тип політичної соціалізації притаманний передусім слаборозвинутим країнам, де зубожіння більшості населення, багатоманіття кланових, племінних, родових традицій ускладнюють досягнення згоди між владою та представниками різних культур та обрядів, а також передбачають формування людини, яка вбачає мету своєї політичної участі у лояльності до своєї групи та підтримки її боротьби з політичними супротивниками. Така політична соціалізація відбувається в умовах жорсткої боротьби між носіями різних субкультур, які нерідко використовують політичне насилля щодо своїх опонентів [14].

Отже, розглядаючи антропологічно-аксіологічні компоненти демократичного, тоталітарного та авторитарного політичного режиму крізь призму процесу політичної соціалізації людини, можемо констатувати, що, по-перше, особливості функціонування демократичного режиму закладають можливості для зворотного впливу людини на політичну систему. Тобто в процесі соціалізації (виховання) людина, набуваючи певних знань, навичок у політичній сфері, усвідомлюючи своє місце у політичній системі та на цій основі формуючи певні установки щодо неї, має усі можливості для здійснення корекції та навіть повної зміни параметрів функціонування системи (звичайно, якщо це не призводить до зміни її суті, наприклад до авторитаризації) відповідно до своїх усвідомлених та артикульованих інтересів. Тож демократичний режим «виховує», формує вільну, критично мислячу людину, яка на основі усвідомлення своїх інтересів та самоусвідомлення себе як політичного актора здатна впливати та змінювати (вдосконалювати) параметри функціонування як цілої політичної системи, так і окремих її елементів.

По-друге, за тоталітарного режиму система повністю поглинає людину, підпорядковує її своїй логіці, яка задана існуючою ідеологією. Людина – це гвинтик у великому державному та історичному механізмі. Вона не здатна нічого змінити – лише підкоритись. Тож тоталітарний режим «виховує» новий тип людини – повністю підпорядковану та віддану системі (партії та вождю), позбавлену історичної пам'яті (традицій) та «непотрібних»

моральних обмежень, тобто усього того, що «заважає» їй разом за багатьма мільйонами таких самих, як вона будувати «світле» майбутнє, визначене існуючими ідеологічними канонами.

По-третє, авторитарний режим посідає проміжне місце між демократією та тоталітаризмом і може залежно від його різновидів тяжіти до одного чи іншого типу політичної соціалізації (демократичної чи тоталітарної). Однак визначальною особливістю авторитарного режиму є те, що, допускаючи певний рівень свободи у економічній, культурній, освітній та навіть у політичній сфері, авторитарний центр усіяко оберігає себе від зазіхань будь-яких конкурентів. Саме тому найкращий результат політичної соціалізації з погляду логіки функціонування авторитарного режиму – це запобігання конкуренції, тобто «виховання» абсолютно аполітичних підданих.

Список використаної літератури

1. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії. Демократія. Антологія / упорядник О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 41–78.
2. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-е вид. / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2005. 584 с.
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. В полоні Платонових чарів / пер. з англ. О. Коваленка. Київ: Основи, 1994. 444 с.
4. Шипунов Г. Авторитарний політичний режим: теоретико-методологічні підходи до визначення. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2014. Вип. 5. С. 329–338.
5. Шипунов Г. Демократичний політичний режим: теоретико-методологічні підходи до визначення. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2014. Вип. 4. С. 111–118.
6. Шипунов Г. Категорія «політичний режим»: суть та основні підходи щодо визначення. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2006. Вип. 18. С. 235–245.
7. Antoszewski A. Reżim polityczny. Studia z teorii polityki. Tom I / pod red. A.W. Jabłońskiego i L. Sobkowiaka. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. S. 89–104.
8. Beume K. von Współczesne teorie polityczne / przełożył J. Łoziński. Warszawa: Scholar, 2005. 344 s.
9. Bobbio N. Liberalism i Demokracja / przełożył P. Bravo. Kraków: Znak, 1998. 71 s.
10. Encyklopedia politologii [w 5 tomach] Tom 1. Teoria polityki. Kraków: Wolters Kluwer, 1999. 316 s.
11. Karl T. L., Schmitter P. C. Czym jest demokracja... i czym nie jest? Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki. Część 1 / pod red. J. Szczupaczyńskiego. Warszawa: Scholar, 1995. S. 28–38.
12. Linz J. Totalitaryzm i Autorytaryzm. Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki. Część 1 / pod red. J. Szczupaczyńskiego. Warszawa: Scholar, 1995. S. 303–326.
13. Malloy J. Contemporary Authoritarian Regimes. Encyclopedia of Government and Politics / edited by M. Hawkesworth and M. Kegan. London-New York: Routledge, 1992. P. 229–246.
14. Merelman R. M. Revitalizing Political Socialization. Political Psychology / Hermann M. (ed.). San-Francisco: Jossey-Bass, 1986. P. 279–319.
15. Sartori G. Teoria demokracji / przełożyli P. Amsterdamski, D. Grienberg. Warszawa: PWN, 1994. 641 s.
16. Wiatr J. J. Socjologia polityki. Warszawa: Scholar, 1999. 380 s.

ANTHROPOLOGICAL AND AXIOLOGICAL DIMENSIONS OF THE MAIN TYPES OF POLITICAL REGIMES

Hennadii Shypunov

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article defines and interprets the anthropological and value components of a democratic, authoritarian and totalitarian political regime. It is justified that to adequately reflect and explain the essence of those socio-political, economic and psychological phenomena, the totality and interaction of which in the political space of one or another country forms its political regime, allows the sociological tradition of understanding the category “political regime”.

Based on the consideration of the anthropological and axiological dimensions of the main types of political regimes through the prism of the process of political socialization of a person, it is substantiated that the peculiarities of the functioning of a democratic regime lay opportunities for the reverse influence of a person on the political system. That is, a critically thinking person, based on the awareness of his interests and self-awareness of himself as a political actor, is able to influence and change (improve) the parameters of the functioning of both the entire political system and its individual elements. Instead, under a totalitarian regime, the system completely absorbs a person, subordinates him to its logic, which is set by the existing ideology. A person is completely subordinated and loyal to the system (the party and the leader), devoid of historical memory (traditions) and “unnecessary” moral restrictions that “prevent” building a “bright” future defined by existing ideological canons.

It was determined that the authoritarian regime occupies an intermediate place between democracy and totalitarianism, and therefore, depending on its varieties, it may gravitate towards one or another type of political socialization (democratic or totalitarian).

It is substantiated that the best result of political socialization from the point of view of the logic of the functioning of an authoritarian regime is the prevention of competition, that is, the “education” of absolutely apolitical subjects.

Key words: political regime, functioning of political regimes, democracy, authoritarianism, totalitarianism, person, political values, political socialization, political culture.